

יחס ההלכה לרפואה

ד"ר אברהם שטינברג

תורת ישראל תורת חיים היא, וכדברי חז"ל (יומא פה ב) : „וחי בהם (ויקרא יח, ה) — ולא שימות בהם". והרמב"ם (שבת פ"ב ה"ג) הוסיף על דרשה זו : „הא למדת, שאין משפטי התורה נקמה בעולם, אלא רחמים וחסד ושלום בעולם, ואלו האפיקורסים שאומרים שזה חילול השם ואסור, עליהן הכתוב אומר, גם אני נתתי לכם חוקים לא טובים ומשפטים לא יחיו בהם".

מלאכת הרפואה אף היא מגמתה ומטרתה שיפור החיים והטבת הבריאות. ועל כן לא ייפלא, אפוא, שמאז ומתמיד ארוגה ושזורה מסכת הרפואה בהלכה ובמחשבה היהודית בכל הדורות.

הרפואה וההלכה מתייחסות זו לזו בשני מישורים. האחד הוא המישור החיובי ההדדי, בו הרפואה יונקת מההלכה את הכללים והפרטים המוסריים והמנחים, וההלכה קולטת בתוכה את הרפואה כמצוה וחובה ונעזרת בה בפתרון עניינים שונים. המישור השני הוא בתחומי ההתנגשות והסתירה בין שני מקצועות אלו. שהרי הרפואה וההלכה שתיהן יחד מקיפות ואופפות כל אדם מישראל במשך כל שעות היממה, בחול ובשבת איש ואשה, יונק וזקן, ומטבע הדברים מתעוררים קונפליקטים ובעיות בדרכי פעולתם של שני מקצועות אלו. ברם, מאחר והמגמה הסופית זהה לשני המקצועות — אין ספק שגם בשלבי הביניים ניתן למצוא פתרון מניח את הדעת בי שני התחומים. ואכן, כך הוא דרכם של חכמי ההלכה למצוא את הפתרונות האמיתיים להתנהגות והתייחסות במצבים בעייתיים שונים.

חכמי ישראל בכל הדורות התייחסו לרפואה בכבוד ובהערכה, ורבים מענפי הרוח שימשו בו—זמנית בשני כתרים אלה — כתר התורה וכתר הרפואה. רשימת חכמי ישראל שהיו גם רופאים גדולה ורחבה (ראה : ג. צ. פרידמן, אוצר הרבנים, תל-אביב, תשל"ה — שמנה כ-80 אישים מכל הדורות; וכן ראה : ד. מרגלית, חכמי ישראל כרופאים, ירושלים, תשכ"ב). מהבולטים שבהם יש לציין את האמורא שמואל, רבי יהודה הלוי, הרמב"ם ובנו אברהם, הרמב"ן, הר"ן, התשב"ץ, ר' שמואל ור' משה אבן תיבון, ר' יוסף אלבו, ועוד.

ואכן, אין להתפלא על שילוב זה. כי הרפואה היא המקצוע ה„חילוני" היחיד המעוגן בהלכה כחיוב וכמצוה. שלא כמו כימאי, פיסיקאי, גהג או סוחר — אשר אמנם העולם זקוק להם ולשכמותם לצורך קיומו והתפתחותו, אך אין כל מצוה חיובית לעסוק בהם. לעומתם, הרפואה והעיסוק בה היא מצוה חיובית מן התורה. וכך קובע הרמב"ם בשמונה פרקים (פ"ה) :

„יש למלאכת הרפואה מבוא גדול מאד במעלות השכליות והמידות,
ובידיעת השם יתברך, ובהגיע אל ההצלחה האמיתית, ויהיה
לימודם ובקשתם עבודה מן העבודות הגדולות, ולא תהיה אז
כאריגה וכנגרות“.

ורעיון דומה בחרוזים מביע רבי שם טוב אבן פלקירא, בספר המבקש
(עמ' מ'): :

„כי מלאכה הרפואה / מכל מלאכות חשובה / כי היא מלאכה
וחכמה / ואל חכמת הטבע קרובה“.

(וראה גם בשו"ת שאילת יעב"ץ, ח"א, סוף סי' מ"א באריכות).

היסוד והבסיס ההלכתי למקצוע הרפואה נמצא בדרשת חז"ל (ב"ק, פ"ה,
א') — „ורפא ירפא — מכאן שניתנה רשות לרופא לרפאות“. כי הנה מבחינה
עיונית היה מקום, לכאורה, להגביל ולאסור את העיסוק ברפואה, וכפי שמסביר
רש"י בפירושו למאמר הנ"ל: „גיתנה רשות לרופאים לרפאות — ולא אמרינן
רחמנא מחי ואיהו מסי“ (= הקב"ה מוחץ והוא מרפא). היינו, היתה סברה
לומר שעיסוקו של הרופא בריפוי של החולה עשוי להיות סתירה לגזירת
הקב"ה והתערבות ברצונו בניהול עולמו. על כן באה התורה והתירה בפירוש
את מלאכת הרפואה, ובכך הוכיחה שאין לראות בפעולה זו סתירה לגזרות
הקב"ה, אלא להיפך, מצוה גדולה וחשובה של הצלת נפש מישראל, מאחר
והרופא נחשב כשלוחו של הקב"ה בריפוי ובהצלתו של החולה.

והנה הסבר יפה לכך מצינו במדרש תמורה (פ"ב):

„מעשה ברי' ישמעאל ורי' עקיבא, שהיו מהלכים בחוצות ירושלים,
והיה עמהם אדם אחד. פגע בהם אדם חולה, אמר להם: רבותי,
אמרו לי במה אתרפא, אמרו לו: עשה כך וכך עד שתתרפא.
אמר להם: ומי הכה אותי? אמרו לו: הקדוש-ברוך-הוא. אמר
להם: ואתם נכנסים עצמכם בדבר שאינו שלכם, הוא הכה ואתם
מרפאים, אינכם עוברים על רצונו? אמרו לו: ומה מלאכתך?
אמר להם: עובד אדמה אני והרי המגל בידי. אמרו לו: מי
ברא את הכרם? אמר להם: הקדוש-ברוך-הוא. אמרו לו: ואתה
מכניס עצמך בדבר שאינו שלך, הוא ברא אותו ואתה קוצץ
פירות ממנו? אמר להם: אין אתם רואים המגל בידי? אילמלי
אני יוצא וחורשו ומכסחו ומזבלו ומנכשו לא תעלה מאומה.
אמרו לו: שוטה שבעולם, ממלאכתך לא שמעת מה שכתוב
(תהלים, ק"ג) אנוש כחציר ימיו, כשם שיהעץ, אם אינו מנכש
ומזבל ונחרש אינו עולה, ואם עלה ולא שתה מים ולא גזבל
אינו חי והוא מת, כך הגוף, הזבל הוא הסם ומיני רפואה, ואיש
אדמה הוא הרופא. אמר להם: בבקשה מכם אל תעשוני“.

(וראה מעשה דומה בב"ר, פ' י"א — להסבר המילה).

(ואגב, מה שאצלנו היה רק בגדר הוה-אמינא וסלקא דעתך, הרי בכתות דתיות מסויימות בין אומות העולם, וכן אצל הקראים, הדבר נשאר במסקנה הלכה למעשה, ויש כאלה האוסרים כל התערבות אנושית במחלה או פציעה של בני-עדתם, גם אם הדבר מביא למוות. וביחס לדעתו החריגה של הרמב"ן על התורה, ויקרא, כו—יא — ראה בשו"ת ציץ אליעזר, ח"ה, קונ' רמת רחל, סי' כ').

הרמב"ן (בתורה האדם, שער הסכנה) מביא הנמקה מעשית-מוסרית, שלכאורה יש בה משום הרחקת האדם מהתעסקות ברפואה: „שלא יאמר הרופא מה לי בצער הזה, שמא אטעה ונמצאתי הורג נפשות בשוגג, לפיכך נתנה לו תורה רשות לרפאות". ובדרכו של הרמב"ן ניתן לומר אף זאת: שלא יאמר הרופא בכלל, ושומר תורה ומצוות בפרט, מה לי ולבעיות המוסריות וההלכתיות העצומות שמקצוע זה מטיל עלי יום-יום, לפיכך נתנה לו תורה רשות לרפאות.

ואכן, הרשות ניתנה, אך הדרישה המוסרית בעינה עומדת, והיא שהרופא „יזהר מאד מאד כמי שראוי להזהר בדיני נפשות" (טור, יו"ד, של"ו). הרופא צריך לראות את עצמו תמיד כאילו חרב חדה מונחת לו בין ירכותיו וגהנום פתוחה לו מתחתיו (שו"ת ציץ אליעזר, שם, סי' כ"ב). עליו לשקול בפלס המאזנים את הכרעותיו הרפואיות והמוסריות, מתוך התעמקות וכובד ראש ולהשתדל במיטב יכלתו להגיע להחלטות הנכונות ביותר — מבחינה רפואית ומוסרית כאחת — לטובת האדם החולה.

חז"ל וחכמי ישראל בכל הדורות שיבחו והללו את הרפואה והעוסקים בה וראו בכך שליחות נכבדה וחשובה. אך דוקא משום גדולתה של הרפואה ומשום כוחו הרב של הרופא — שבמידה רבה חיים ומוות נמסרו בידיו — הרגישו חז"ל צורך להביע הסתייגות מסויימת, וכך נוסח אחד המשפטים השליליים הבודדים ביהס לרופא בכל ספרות ההלכה ומחשבת ישראל, הלא הוא המאמר במשנה האחרונה בקידושין (וכן הובא במסכת סופרים, ט"ו, י'): „טוב שברופאים לגהנום". ואמנם, דוקא בגלל היותו יוצא דופן בגישתו, זכה מאמר זה לפירושים רבים (ראה: אסיא ט"ו, תשל"ז, עמ' 5—12). המשותף למרבית הפירושים הוא הגינוי של היבטים שליליים במקצוע הרפואה ולא גינוי המקצוע כשלעצמו. ואדרבה, אותו רופא שעסק באמונה במקצועו ולא נתפס לצדדים הרעים — זכותו גדולה עוד יותר, שהרי עסק במקצוע שיכול היה להגיע לגיהנום — וגבר על כך.

והנה, ההלכה כפי שנפסקה בשולחן ערוך (יורה דעה של"ו, א') לא רק שהתירה את הרפואה, אלא שקובעת אותה למצוה: „נתנה התורה רשות לרופא לרפאות, ומצוה היא, ובכלל פיקוח נפש הוא, ואם מונע עצמו — הרי זה שופך דמים". דין זה מבוסס על דברי הרמב"ן (תורת האדם, שער הסכנה) שכתב: „ומסתברא, דהא דאמרינן נתנה תורה רשות לרופא לרפאות, האי רשות דמצווה היא לרפאות... כל רופא שיודע ומכיר בחכמה ומלאכה זו חייב הוא לרפאות"...

ואמנם מצינו בין הראשונים מספר מקורות בתורה למצוות הרפואה:

א. הרמב"ם (בפירוש המשניות, נדרים, פ"ד, מ"ד): „לפי שהוא מצוה, ר"ל חיוב הרופא מן התורה לרפאות חולי ישראל, וזה נכלל בפי' מ"ש הפסוק (דברים כ"ב) והשבותו לו — לרפאות את גופו, שהוא כשרואה אותו מסוכן ויכול להצילו או בגופו או בממונו או בחכמתו". (דין זה של הרמב"ם נבוסס על הספרי על הפסוק שם, פסקא רכ"ג — „והשבותו לו — אף את עצמו אתה משיב לו", ועי' סנהדרין, ע"ג, א' ופירש"י שם, דהיינו אבדת גופו, וראה עוד במלבי"ם על הפסוק, במנ"ח מ' רל"ז, ובתורה תמימה, שמות פרק כ"א, אות קמ"ה).

ב. יש מהאחרונים שכתבו, שאף הלאו של „לא תוכל להתעלם" — האמור בהשבת אבדה ישנו גם באבדת גופו כשנמנע מלהצילו (ראה: אנציקלופדיה תלמודית, ע' הצלת נפשות).

ג. יש מהראשונים הסוברים, שחיוב הצלת נפשות הוא גם מהכתוב „וחי אחיך עמך" (אנצ. תלמודית, שם).

ד. מהרמב"ן (תורת האדם, שער הסכנה) משמע מקור נוסף, והוא מהפסוק „ואהבת לרעך כמוך" (וראה שו"ת ציץ אליעזר, ח"ה, קונ' רמת רחל, סי' כ"א).
ה. אחרים לומדים מקור החיוב לרפא מהפסוק „לא תעמוד על דם רעך" (ראה: אנצ. תלמודית, ערך חולה, אות ו').

והנה כבר נשאלה השאלה (עי' בט"ז, יו"ד, של"ו, סק"א) — אם מצוה היא לרפא, לשם מה זקוקים אנו למתן רשות לעסוק ברפואה? וכי יעלה על הדעת שנצטרך לרשות מפורשת להניח תפלין או לקבוע מזוזה?

התשובה היא, שבאמת אין מקור מפורש וישיר המחייב לעסוק ברפואה, אלא ענין זה כלול בניסוחים מקיפים בנושאי אהבת הזולת והצלתו. ומאחר והיתה סברה לאסור את העיסוק ברפואה (כדברי רש"י שהובאו לעיל, וטעמים אפשריים אחרים הנוכחים בראשונים ובאחרונים) — נזקקה התורה לבטל סברה זו ע"י מתן רשות לעסוק ברפואה, וממילא נכלל גם סוג זה של הצלה, דהיינו ע"י חכמת הרפואה, בתוך המסגרות הכלליות של הצלת נפשות (ציץ אליעזר, שם; וראה גם בחכמת אדם, כלל קנ"א, סכ"ה). (הסבר אחר ניתן ללמוד מדברי מרן הרב קוק זצ"ל בדעת כהן, עמ' רס"א ואילך, ואכמ"ל).

תפיסה זו — שלא רק שהרפואה מותרת היא, אלא שגם מחוייבת היא — מקובלת להלכה אצל כל הפוסקים, והדרישה ההלכתית מהרופא היא לרפא כל חולה על פי דרכי הרפואה המקובלות בידו. מצד שני, חובה על כל חולה להתרפא כדרך כל הארץ — ואסור לו להימנע מלהתרפא בדרך טבעית או לסמוך על הנס. דרך התורה וההלכה היא, שעל החולה לבטוח בהקב"ה ולהתפלל אליו לרפאותו, ויחד עם זאת לפנות לרופא ולקבל את דרכי הריפוי הטבעיים, בבחינת שליחות מאת הקב"ה. דבר זה הובע במדרש תמורה, שהבאתי לעיל, וחכמי ישראל הרחיבוהו בניסוחים שונים בכל הדורות. לדוגמא:

„בן סירא אומר, בני, אם גפלת למשכב, מהר והעתר לה' וירפא לך, ואח"כ הפקד ביד הרופא נפשך, כי לכך נברא, וה' חלק לו מחכמתו, ואל תשלחנו עד שתתרפא" (בן-סירא, פרק י"ח);

„בן סירא אומר, השם ברא רפואות מארץ יצמחו, ואיש חכם מבין מה מעשיהם" (שם, פרק ל').

והרמב"ם בספר הקצרת כותב: „החסיד השוטה המואס בעורתו של רופא ונשען רק על עורת ה', דומה לאיש רעב המואס מאכילת לחם ומקוה שה' ישמרנו וירפאנו מן המחלה הזאת הנקראת רעב!"

בלשונות הלכתיים מנוסח אותו רעיון כדלקמן:

„נראה, דהאידינא [כיום] אין לסמוך על הגס, וחייב החולה להתנהג בדרך העולם לקרוא לרופא שירפאנו, ולא כל כמיניה לשנות סוגיין דעלמא [ואין לו רשות לשנות דרך העולם] ולומר, כי הוא גדול מכמה חסידי הדורות, שנתרפאו על-ידי הרופאים, וכמעט איסור יש בדבר, אי משום יוהרא [גאווה], ואי משום לסמוך אניסא [על הגס] במקום סכנה, ולהזכיר עוונותיו בשעת חוליו. אמנם ינהג כדרך של בני אדם ואורח כל ארעא [ודרך כל הארץ] — להתרפאות על ידי רופא, ולבו בל עמו רק ידבק בקונו למתקף ברחמי בכל לבו, ובו יבטח דוקא".

(ברכי יוסף, יורה דעה, סימן של"ו, סעיף-קטן ב').

וכן: „ענין בקשת הרופא לרפאות הוא דבר מוכרח ויש לו עיקר מן התורה, וכמעט שיש חיוב חזק על החולה והקרובים לחזור על הרופא המובהק, ולחזור אחר הסממנין המועילין לרפאות אותו חולי. וכל המתנצל ומתרשל בדבר זה ולא יחוש על הרפואה בדרך הטבע אלא יסמוך על דרך גס לומר שהקב"ה ישלח דברו וירפאהו בחינם, אין זה אלא מן המתמיהין ודעת שוטים היא זו, וקרוב הוא להיות פושע בעצמו ועתיד ליתן את הדין... ומיהו אם יראה הרואה, שהרבה עשו ולא הועילו אין זה אלא שהגזירה אמת ואז החריצות הוא שקר, ומה שאין כן אם ישב האדם בטל ולא יתעסק בדרכי הרפואה הרבה... דומה זה לנכנס באש יוקדת, דודאי איש אוכלתו ומת הוא בלא עתו, ואלו דברים פשוטים שלא יכחישם זולתי הנפתל והעיקש".

(שבט יהודה על שו"ע יורה דעה, סימן של"ו)

ובלשונות רעיוניים-פילוסופיים יותר מנוסח הרעיון כך:

„וכשאני לעצמי, הנני חושב את ההשתדלות הטבעיות במה שנוגע לבריאות — למצוה וחובה וכאחת החובות להשלמת צורת האדם, אשר הטביע היוצר ב"ה במטבע עולמו. ומצינו מאמוראים,

שהלכו אצל רופאים מאומות העולם ומינים להחרפא, והרבה מן הצמחים ובעלי-חיים ומוצקים, שנבראו לצורך רפואה, וגם נבראו שערי חכמה, שניתן לכל לחשוב ולהתבונן ולדעת.

אם כי יש דרך בדרכי ה' יתברך לדלג על הטבע וכל שכן על רוב השתדלות בה, מכל מקום צריך לפלס מאוד, כי שתי הנטיות מקו האמת המדוייק אינן ישרות, אם לבטוח יותר ממדרגת הבטחון שהגעתי אליו באמת, ואם להאמין בהשתדלות יותר מדאי".

(קובץ אגרות של החזון-איש, חלק א', אגרת קל"ו).

וכן: „על החולה המזמין את הרופא לדעת שהרופא הוא רק שלוחו של הרופא כל בשר שנתן לו הרשות לעשות שליחותו. אבל מכיון שהרופא עשה את שלו, נתן לפניו חוקי הרפואה ותהליכי המזון וההתנהגות — חייב החולה לשמוע לצווי הרופא, לא פחות אם לא יותר מחוקי השו"ע באיסור והיתר, כמצוה מהתורה ונשמרתם מאד לנפשותיכם.

ועל הרופא בגישתו לטפל בחולה להתבונן באיזו מכונה מצוינה הוא מטפל וידע את האחריות הגדולה אשר לו. ותהיה הגישה של הרופא בכל כובד הרצינות ובישוב דעת גדול".

(גשר החיים, ה"א, פ"א, אות ב')

ואם כי כמה פרשנים ראשונים הבחינו בין רפוי של מכה בידי אדם — המותרת, לבין רפוי של מחלה בידי שמים — האסורה (כגון, אבן עזרא, שמות כא—ט; רבנו בחיי, שם, וכן כרתי ופלתי, יו"ד, קפ"ח, ה'), כבר נדחתה דעה זו מההלכה ע"י גדולי הפוסקים (ראה: שו"ת ציץ אליעזר, שם, סי' כ').

ראינו, אפוא, שיש לרפואה מעמד של מצוה וחובה במסגרת ההלכה. אך מאז ומעולם היו בעיות, התנגשויות וקונפליקטים בין ההלכה לרפואה. ואמנם ספרות הפסיקה והשאלות ותשובות גדושה בדיונים בבעיות רפואיות שונות.

ניתן לחלק את בעיות הרפואה וההלכה לשתי קבוצות עיקריות:

א. בעיות הלכתיות „טהורות“, המיוחדות רק ליהודים, והנובעות ממצוות ועקרונות ספציפיים של ההלכה היהודית. כאן כלולות הבעיות המגוונות והמרובות של שמירת שבת; ענייני מועדים (פסח, יום כיפור, וכד'); ברכות ותפילות; גיטין ואישות; נידה וטבילה; כהן כחולה וכרופא; ברית מילה ופדיון הבן; ניתוחים שונים (בעיקר הנוגעים לסירוס כגון כריתת אשכים, ערמונית ורחם); כשרות התרופות וכיוצ"ב.

עניינים אלה — שבחלקם עומדים ברומו של עולם ההלכה, הן מבחינת האיכות, והן מבחינת הכמות — אינם נידונים כלל בספרות הרפואית העולמית ואינם נוגעים כלל לרופא שאינו מבני ישראל.

ב. בעיות אתית-מוסריות כלליות, שגם רופאים מאומות העולם נתקלים בהן, ואף אלו שאינם מקפידים על ההלכה מתלבטים בהן, וההכרעה בהן נתונה לשיקולים שמעבר לרפואה הטהורה.

כאן כלולות בעיות בתחומי בניין המשפחה — מניעת הריון, הזרעה מלאכותית, הפלה מלאכותית; בעיות בתחומי הגנטיקה ושפור הגזע; סמכויות הרופא, שכרו, נאמנותו בעדות, טעותו של הרופא ואחריותו; סודיות רפואית; רצח מתוך חמלה; הטפול בחולה אנוש; הודעה לחולה על מצבו הקריטי; קביעת רגע המוות; השתלת איברים; נסיונות רפואיים בבעלי חיים ובבני אדם; נתוחי מתים; עדיפויות וקדימויות בטפול רפואי, וכיוצ"ב.

והנה רופאים שאינם אמונים על ההלכה פותרים לעצמם בעיות מוסריות כבדות—משקל אלה בדרכים שונות — יש הפותרים זאת לפי שיקול דעתם היחיד והבלעדי ויש הממנים ועדות שונות (קבועות או זמניות) בהרכבים שונים. החלטות כאלו מטבע הדברים הן זמניות בהתאם לתפיסות וההשקפות הרווחות באותו זמן ומשתנות ממדינה למדינה וממרכז רפואי אחד למשנהו. מאידך קובעת ההלכה את עמדתה על-פי אמות-מידה קבועים ועקרוניים, כפי שהיא פותרת בעיות בכל תחומי החיים השונים. ולמעשה אין בהלכה מושג של „אתיקה רפואית“ נפרדת, אלא בעיות המוסר ברפואה קשורות ותלויות בעקרונות המוסריים האוניברסליים והנצחיים של ההלכה, ונקבעים בהתאם לכך.

גוברת והולכת כיום המגמה וההשקפה בעולם הרפואה כולו, שבעיות מוסריות הן מעבר לתחומי הרפואה הטהורה ויש צורך בהתייעצות ובשיתוף—פעולה מולטי—דיסציפלינרי לפתרון בעיות חמורות אלו. ככל שהרפואה מתפתחת ומתקדמת, כך מתעוררות ומתחדדות יותר הבעיות המוסריות הנלוות, והרופא — שהוא איש מקצועי בריפוי — אינו מסוגל להתמודד עמו, מכיון שלא קיבל כל הכשרה מכוונת לכך. עקב כך הולך ומתפתח בבתי הספר לרפואה בעולם ענף חדש בשם „אתיקה רפואית“, שבו נידונות הבעיות המוסריות ברפואה, על ידי אנשי מקצוע בתחומים שונים — רופאים, פילוסופים, משפטנים, אנשי דת, סוציולוגים וכו'.

והנה דא עקא, דווקא עמנו שיש לו כה הרבה לתרום בשטח זה, מפגר לעומת אומות העולם. המודעות וההתעניינות העיונית בארצנו לבעיות מוסריות ברפואה איננה מפותחת כלל ועיקר וחסרה הוראה שיטתית ומכוונת של ענייני האתיקה הרפואית. לדעתי, יש להשקיע מאמצים ומשאבים לפיתוח ענף הרפואה והאתיקה היהודית (ההלכה, המחשבה והמוסר היהודי) כדי שנהיה אור לגויים בתחום זה, כי קיים עושר רב ועצום של מקורות ועקרונות ביהדות המאפשרים לפתור בעיות אלו, כמובן על פי הוראותיהם והדרכתם של מורי—הוראה מובהקים, שהתמחו בבעיות מסוג זה.